

«Словникова» анатомія людини: особливості тлумачення соматичної лексики у словниках української, польської, російської та англійської мов

Маргарита Василівна Жуйкова

*доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
(пр. Волі, 13, м. Луцьк, Україна, 43025);
e-mail: mzhujkova@ukr.net; https://orcid.org/0000-0003-0396-8458*

Соматична лексика, до якої належать партитиви — назви зовнішніх частин тіла, віддавна є об'єктом лінгвістичних студій. Запропонований розгляд лексичного значення партитивів у словниках лежить на перетині лексичної семантики, психолінгвістики, теоретичної лексикографії. Метою статті є аналіз чотирьох груп соматизмів, що позначають голову, груди, талію та лікоть, і виявлення певних тенденцій у їх тлумаченні, а також опис кореляції між дефініціями та особливостями концептуалізації соматизмів у свідомості носіїв мови. Матеріалом слугують дефініції, вибрані з дванадцяти тлумачих словників. Основним методом дослідження є аналіз дефініцій, спрямований на виявлення їх внутрішньої структури та змісту. Аналіз засвідчив, що у дефініціях кожної з чотирьох груп соматизмів нема тотожних моделей опису, всі дефініції, що стосуються тої ж самої частини тіла, відрізняються за кількістю дескриптивних ознак та їх змістом. У дефініціях домінують перцептивні ознаки, отримані шляхом візуального спостереження (форма, будова і локалізація частини тіла); лише в деяких тлумаченнях представлено структурно-функціональну ознаку (голова містить мозок; лікоть — це місце, де рука згинається; талія ділить тіло на верхню і нижню частину). Автори деяких визначень спираються на анатомічні поняття, зайві у словниках, розрахованих на пересічного мовця. Виявлено також інші нелогічні аспекти тлумачення партитивів, зокрема опис видимої частини тіла через невидимі (мозок, кістки), звертання у дефініціях до культурної ознаки (талія визначається як місце, де носять пояс). Лексикографічний опис партитивів виявляє також певні труднощі при категоризації частин тіла.

Ключові слова: лексичне значення, словникова дефініція, дескриптивні ознаки, перцептивні ознаки, соматизми

Жуйкова М. В. «Словарная» анатомия человека: особенности толкования соматической лексики в словарях украинского, польского, русского и английского языков

Соматическая лексика, к которой относятся партитивы — названия внешних частей тела, давно является объектом лингвистических исследований. Предложенное рассмотрение лексического значения партитивов в словарях лежит на пересечении лексической семантики, психолингвистики, теоретической лексикографии. Целью статьи является анализ четырех групп соматизмов, обозначающих голову, грудь, талию и локоть, выявление определенных тенденций в их толковании, а также описание корреляции между дефинициями и особенностями концептуализации соматизмов в сознании говорящих. Материалом служат дефиниции, выбранные из двенадцати толковых словарей. Основным методом исследования является анализ дефиниций, направленный на выявление их внутренней структуры и содержания.

Анализ показал, что в дефинициях каждой из четырех групп нет тождественных моделей описания, все дефиниции, касающиеся той же самой части тела, отличаются по количеству дескриптивных признаков и по их содержанию. В дефинициях доминируют перцептивные признаки, полученные путем визуального наблюдения (форма, строение и локализация части тела); только в некоторых толкованиях представлено структурно-функциональный признак (голова содержит мозг; локоть — это место, где рука сгибается; талия делит тело на верхнюю и нижнюю часть). Авторы некоторых определений опираются на анатомические понятия, излишние в словарях, рассчитанных на рядового говорящего. Вывявлено также другие нелогичные аспекты толкования партитивов, в частности описание видимой части тела через невидимые (мозг, кости), обращения в дефинициях к культурному признаку (талиа определяется как место, где носят пояс). Лексикографическое описание демонстрирует также определенные трудности при категоризации частей тела.

Ключевые слова: лексическое значение, словарная дефиниция, дескриптивные признаки, перцептивные признаки, соматизмы

Marharyta Zhuikova. "Dictionary" human anatomy: features of somatic lexis definition in dictionaries of the Ukrainian, Russian, Polish and English languages

Somatic lexis, which includes the partitives – the names of the external parts of the body, has long been the subject of linguistic studies. The proposed research of the lexical meaning of partitives in dictionaries lies at the intersection of lexical semantics, psycholinguistics, and theoretical lexicography. The aim of this article is to analyze four groups of somatisms denoting the head, chest, waist and elbow, and to identify certain trends in their definition, as well as to describe the correlation between definitions and features of conceptualization of somatisms in the minds of native speakers. As research materials are the definitions selected from twelve dictionaries. The main method of research is the definitions analysis, which aims to identify their internal structure and content. The analysis has shown that the definitions of each of the four groups of somatisms do not have identical models of description; all definitions relating to the same part of the body differ in the number of descriptive features and their content. The definitions are dominated by perceptual features obtained by visual observation (shape, structure and localization of the body part); only some definitions have a structural and functional feature (the head contains the brain; the elbow is the place where the arm bends; the waist divides the body into upper and lower parts). The authors of some definitions rely on anatomical concepts that are redundant in dictionaries designed for ordinary speaker. Other illogical aspects of the definition of partitives have been also revealed, in particular the description of the visible part of the body through invisible (brain, bones), reference in definitions to a cultural feature (the waist is defined as the place where the belt is worn). Lexicographic description of the partitives also reveals some difficulties in categorizing of body parts.

Key words: lexical meaning, dictionary definition, descriptive features, perceptual features, somatisms

Соматична лексика, або інакше “*nomina anatomica*”, у кожній мові формує велике і розгалужене лексико-семантичне поле, що складається із назв видимих частин тіла людини, зовнішніх та внутрішніх органів, кісток, м’язів та різних субстанцій організму. Важко переоцінити роль базових соматизмів у культурному коді будь-якої етнічної спільноти, адже саме тіло людини в його границях є тою ближньою реальністю, яка формує уявлення про «свій простір» і протиставляє його чужому, а також сприяє осмисленню й «олюдненню» чужого шляхом його співвіднесення зі своїм, пор.: «Тіло людини — центральний концепт культури, що знаходиться на перетині макрокосма і мікркосма, універсальний інструмент пізнання та опису світу» [1, с. 247].

Серед соматизмів виділяється група партитивів — лексем, що називають видимі, зовнішні частини тіла, такі як рука, голова, плече, коліно, палець, груди тощо; саме ці об’єкти усвідомлюються раніше за інші складові тіла і відіграють вагомійшу роль у базовій діяльності людини; вони протиставлені «внутрішнім» соматизмам (таким як кістки, м’язи, кров, серце, печінка тощо), в нормі невидимим. Значення партитивів, як правило, засвоюються дітьми у ранньому віці; це одиниці основного лексичного фонду, що стають базою для численних мовних трансформацій. Не дивно, що ці соматизми часто виступають об’єктом лінгвістичних досліджень різного спрямування, від традиційних до модерних (етимологія, дериватологія, діалектологія, лексикологія, фразеологія, лексична семантика, етнолінгвістика, психолінгвістика, когнітивна лінгвістика та ін.). Як зауважила Л. Йорданська, «назви частин тіла становлять чудовий матеріал для ілюстрації різноманітних лінгвістичних проблем» [10, с. 397]; одним з аспектів у вивченні соматизмів, що лежить на перетині лексичної семантики, психолінгвістики, теоретичного та практичного словникарства, є їхній семантичний опис, а також представлення їх лексичного значення у вигляді словникових дефініцій.

Актуальність нашого дослідження визначається значним інтересом науковців до явища лексичного значення загалом, до прийомів і способів семантичного опису конкретної лексики та її лексикографічної репрезентації. **Метою** нашої статті є аналіз дефініцій деяких груп партитивів і виявлення певних тенденцій в їх тлумаченні, а також опис кореляції між словниковими тлумаченнями та особливостями концептуалізації партитивів у свідомості носіїв мови. **Матеріалом** дослідження є дефініції чотирьох груп партитивів, що вибрані з десяти тлумачних словників української, польської, російської та англійської мов. Основним **методом**

дослідження є аналіз дефініцій, спрямований на виявлення їх внутрішньої структури.

У теоретичній лексикографії сформувались певні постулати, що стосуються розуміння лексичного значення як об’єкта словникової репрезентації. Згідно з основними положеннями щодо сутності лексичного значення, його змісту та структури (Ю. Апресян, О. Ахманова, І. Арнольд, Е. Бендикс, В. Гак, Р. Карнап, М. Комлев, К. Льюїс, М. Нікітін, Л. Новіков, Й. Стернін, Д. Шмельов та ін.), воно має виступати засобом ідентифікації певного слова і забезпечувати його відокремлення від інших лексем в актах комунікації; див., наприклад, визначення лексичного значення в «Словнику лінгвістичних термінів»: це «речове значення, що відрізняє слова одне від одного і надає їм їхні індивідуальні лексичні властивості» [6, с. 216]. Друге положення, що стосується експлікації лексичного значення у словниковій дефініції, вимагає, щоб до її складу входив незначний, по можливості обмежений набір ознак поняття, необхідний для розпізнання слова: «Мінімальна дефініція значення якоїсь одиниці — це перелік семантичних компонентів, необхідних і достатніх для відмежування певного значення від значень всіх інших одиниць мови» [7, с. 76]; «...Лексичне значення слова — специфічне відбиття дійсності, мінімум диференційних елементів, взятих із співвідносного поняття» [12, с. 87]. Третя вимога стосується властивості ознак, з яких складається дефініція: до неї потрібно включати лише ті характеристики певного поняття, які становлять власне лінгвістичну інформацію, отже, у тлумаченнях належить уникати тих ознак, які є частиною фонових (енциклопедичних) знань. Також важливо пояснювати лексичне значення через семантично простіші елементи природної мови. Нарешті, задовільна дефініція не має бути тавтологічною. Див. вимоги до тлумачення конкретної лексики, що їх висуває Ю. Апресян в «Активному словаре русского языка»: «Від тлумачень лексичних значень не можна вимагати тої міри суворості, яку висувають до дефініцій наукових понять. Однак можна сформулювати певний ідеал, до якого слід прагнути, з розумінням, що його неможливо реалізувати в повному обсязі навіть в «лабораторних» умовах, не кажучи вже про реальний словник. Він гранично простий — тлумачення, подібно до інших дефініцій, повинні бути повними (умова необхідності), не надлишковими (умова достатності) та не тавтологічними» [2, с. 15].

З огляду на наявну словникову практику положення теоретичної лексикографії часто виявляються малореальними для реалізації: існує багато чинників, які ускладнюють побудову задовільної дефініції, і серед них не останнє місце посідає проблема включення в них перцептивних ознак, див. докладніше нашу роботу [9]. Власне, через різні труднощі, що супроводжують роботу лексикографа-практика, у словниках складно

виявити зразки ідеальних тлумачень, про які розмірковує Ю. Апресян.

Назви партитивів як об'єктів лексикографічного опису, на перший погляд, не мали би бути складною проблемою, адже це лексеми з конкретним значенням, для якого легко виявити набір розрізняювальних ознак, причому таких, що задовольняють комунікативні потреби пересічного носія мови. Однак, як свідчить розгляд дефініції, вони далеко не завжди відповідають вказаним вище вимогам до словникових тлумачень.

Звернімося до питання про те, які ознаки науковці вважають за потрібне вводити в дефініції партитивів.

Очевидно, що при тлумаченні лексичного значення партитивів необхідно зазначити їх просторову локалізацію в межах тіла, як абсолютну, так і відносну; це так званий топографічний підхід до тлумачення назв зовнішніх частин тіла. На думку дослідника соматизмів О. Кочеваткіна, кожний партитив можна витлумачити за єдиною схемою: «Дефініція будь-якої соматичної лексеми може бути подана через конструкцію: 'частина тіла людини, яка розташована..., має форму..., входить до складу...» [11, с. 4]. З іншого боку, Н. Арутюнова звертає увагу на протиставлення двох класів партитивів: частин тіла з функціональним статусом (нога, хвіст, палець, ніс, рука) та частин тіла з топографічним статусом (талія, бік, груди, спина, щока, тім'я, потилиця) [5, с. 173], що вимагає різних способів їх представлення у словнику. Вимогу вказувати при семантичному описі партитивів, крім параметрів локалізації, ще й типові функції (рухи) частини тіла, висуває й А. Дібо [8, с. 367]. У роботі П. Аркадьєва, Г. Крейдліна, О. Летучого наголошується на тому, що при семантичному описі соматизмів слід враховувати обидві групи ознак: як формальні, так і функціональні. «Функціональні ознаки є динамічними: вони характеризують здатність частини тіла виконувати різні дії. ... Формальні ознаки, навпаки, у прототиповому випадку є статичними: вони характеризують фізичні властивості тіла та його частин, такі як геометричні ознаки (форма, розмір), структурні ознаки (наявність частин, внутрішня структура), топографічні характеристики (розташування відносно інших частин тіла, міра їх зв'язаності)» [3, с. 84]. В іншій роботі П. Аркадьєва та Г. Крейдліна уточнено поняття функції соматизмів, зокрема, описано структурні функції певної частини тіла: «Вони характеризують місце певного об'єкта в системі соматичних об'єктів, тобто пов'язані із внутрішньою організацією тіла та його окремих частин. Наприклад, основною функцією шиї є поєднувальна функція: шия поєднує голову з тулубом. ... Структурну функцію має й живіт, але ця функція вже не поєднувальна. Її можна

назвати функцією вмістилища: у животі знаходяться деякі внутрішні органи» [4, с. 47].

Отже, до набору характеристик, необхідних для повного семантичного опису соматичної лексеми, входять формальні ознаки (геометричні; структурні, топографічні) та функціональні ознаки (поєднувальна функція, функція контейнера, функція скріплення цілого, опорна функція, когнітивна функція, функція сприйняття тощо).

Словникова дефініція завжди суттєво простіша за семантичний опис лексеми, оскільки її роль полягає у забезпеченні ідентифікації позамовного об'єкта у процесі комунікації, вона зорієнтована на пересічного носія мови і не має включати зайвої інформації. Однотипний опис партитивів, який містив би всі запропоновані науковцями складники, у практичному словникарстві не може бути реалізований; зміст дефініції залежить від локалізації, вигляду, структури, функцій та інших властивостей певного позамовного об'єкта.

Проте можна очікувати, що номінація тої самої частини тіла людини у різних словниках отримує подібний опис. Щоб перевірити це припущення, ми обрали для аналізу дефініції чотирьох партитивів: *голова*, *груди*, *талія* та *лікоть* у різних тлумачних словниках, по вісім дефініцій для кожної групи. Спробуємо з'ясувати, ознаки якого типу, в якій кількості і в яких комбінаціях включають автори словників у тлумачення відповідних слів. Тривіальною складовою всіх словникових дефініцій партитивів є родовий компонент 'частина тіла (людини)', отже, ми не будемо брати його до уваги.

Перша група дефініцій описує лексеми *голова* / *głowa* / *head*. Почнемо аналіз з найновішої дефініції лексеми *голова*, що її подано в «Активном словаре русского языка»:

(1) 'верхняя округлая часть тела человека ..., в которой находится мозг, органы зрения, вкуса, обоняния, слуха и рот, соединенная шейей с остальной частью тела' [14, Т. 2, с. 631]; тут представлено геометричну ознаку форми ('округлая'), одну структурну ознаку ('в которой находится мозг, органы зрения, вкуса, обоняния, слуха и рот'), а також дві топографічні ознаки: 'верхняя' та 'соединенная шейей с остальной частью тела'.

Інші дефініції містять дещо інакші дескриптивні ознаки:

(2) 'верхняя часть тела человека или животного, состоящая из черепной коробки и лица' [20]; тут наявні одна структурна характеристика й одна топографічна;

(3) 'частина тіла людини або тварини, в якій міститься мозок — вищий відділ центральної нервової системи' [18]; в дефініції представлено лише одну структурну ознаку, а також інформацію енциклопедичного характеру;

(4) 'część ciała człowieka lub zwierzęcia, w której znajdują się mózg, oczy i uszy' [25]; ця дефініція також включає лише одну структурну ознаку, проте з більшою кількістю інформації ('znajdują się mózg, oczy i uszy'), ніж у (3);

(5) 'the part of the body above the neck where the eyes, nose, mouth, ears, and brain are' / 'частина тіла над шиєю, де знаходяться очі, ніс, рот, вуха, мозок' [21]; ця дефініція містить по одній структурній та топографічній ознаці;

(6) 'Your head is the top part of your body, which has your eyes, mouth, and brain in it' / 'ваша голова є верхньою частиною вашого тіла, де знаходяться ваші очі, рот та мозок' [22]; як і попередня, ця дефініція складається з двох ознак;

(7) 'the upper or front part of the body in vertebrates, including humans, that contains and protects the brain, eyes, mouth, and nose and ears when present' / 'верхня або передня частина тіла у хребетних, включаючи людину, яка містить і захищає мозок, очі, рот, а також ніс і вуха, якщо вони є' [23]; в цій дефініції інтегровано ознаки голови людини та інших хребетних істот, що створює певні незручності при розумінні, вміщено одну топографічну ознаку ('верхня або передня'), одну доволі дивно сформульовану структурну ознаку ('містить мозок, очі, рот, а також ніс і вуха, якщо вони є'), а також одну функціональну характеристику: голова захищає мозок та органи відчуттів;

(8) 'the top part of the body in humans, the apes, etc., or the front part in most other animals: in higher animals it is a bony structure containing the brain, and including the jaws, eyes, ears, nose, and mouth' / 'верхня частина тіла у людини, мавпи тощо, або передня частина у більшості інших тварин: у вищих тварин це кісткова структура, що містить мозок, а також включає щелепи, очі, вуха, ніс і рот' [24]; це тлумачення складається з розгорнутої структурної ознаки ('містить мозок, а також включає щелепи, очі, вуха, ніс і рот'), одної топографічної, побудованої таким чином, щоб охопити більшість тварин, а також містить ознаку матеріалу ('кісткова').

Отже, у всіх проаналізованих дефініціях лексеми *голова* / *głowa* / *head* виявляється та сама інваріантна ознака: голова людини (а також голова інших хребетних тварин) містить мозок. Якщо у визначення включити лише цю структурну ознаку, як це зроблено в СУМі, то проблема розпізнання слова і відмежування його від інших слів буде вирішена; всі інші ознаки реалії виявляються інформативно надлишковими.

Друга група дефініції описує лексеми *грудь* / *груды* / *piers* / *chest*:

(1) 'верхняя часть передней стороны туловища, ниже шеи, до живота' [20]; дефініція складається з трьох топографічних ознак;

(2) 'передняя часть тела человека... от шеи до живота, в которой находятся его сердце и легкие' [14, Т. 2, с. 719]; тут подано дві топографічні ознаки, а також одна структурно-функціональна із вказівкою на вміст (у грудях містяться два органи);

(3) 'верхняя часть передней стороны туловища, а также полость в этой части тела' [19]; тлумачення вказує на дві топографічні ознаки, а також на одну структурну ('має порожнину');

(4) 'передня частина тулуба від шиї до живота; грудна порожнина, що вміщує серце і легені' [18]; дефініція розділена між двома підзначеннями, в яких представлено той самий набір ознак, що і в (2).

(5) 'przednia górna część tułowia, w której znajdują się płuca i serce, osłonięta żebrami i mostkiem' / 'передня верхня частина тулуба, в якій знаходяться легені та серце, закрита ребрами та грудиною' [25]; у цій дефініції подано дві топографічні ознаки, одну структурно-функціональну ('служить вмістилищем для легень і серця'), а також анатомічну інформацію про наявність захисту для органів вмістилища у вигляді ребер та груднин;

(6) 'Your chest is the top part of the front of your body where your ribs, lungs, and heart are' / 'ваші груди — це верхня частина переду вашого тіла, де містяться ребра, легені та серце' [22]; у тлумаченні подано дві топографічні ознаки та одну структурно-функціональну, з вказівкою на розміщення в грудях ребер, легень та серця;

(7) 'the front part of the trunk from the neck to the belly' / 'передня частина тулуба від шиї до живота' [23], в це тлумачення включено лише дві топографічні ознаки;

(8) 'the upper front part of the body of humans and some animals, between the stomach and the neck, containing the heart and lungs' / 'верхня передня частина тіла людини і деяких тварин, між животом і шиєю, що містить серце і легені' [21]; це дефініція з трьома топографічними ознаками та одною структурно-функціональною.

У різних тлумаченнях цього соматизму подано загалом п'ять дескриптивних ознак, причому чотири з них мають високу повторюваність: кожна з ознак 'верхня', 'передня', 'містить легені та серце' трапилась по шість разів, а ознака 'від шиї до живота' — п'ять. У п'яти дефініціях груди описано не як частину тіла, а як частину тулуба, проте більш докладна локалізація в цьому випадку виглядає зайвою. У словникових репрезентаціях цього партитиву ми не виявили жодної інваріантної ознаки.

Як зазначено у деяких тлумаченнях, груди людини кінчаються там, де починається живіт. Поверхню тулуба ділить між грудьми і животом уявна замкнута лінія, що її називають словом *талія*. На відміну від голови та грудей, які мисляться як тривимірні об'єкти і мають функцію вмістилища, талія є двовимірною й охоплює тулуб з усіх сторін, продовжуючись на спину і обмежуючи її по горизонталі. Розгляньмо докладніше третю групу словникових дефініцій лексем *талія* / *talía* / *pas* / *waist*:

(1) 'наиболее узкая часть туловища между грудью и животом' [20]; у визначенні подано одну геометричну ознаку ('наиболее узкая') та одну топографічну;

(2) ‘самая узкая часть туловища между грудью и бедрами, на которую приходится пояс’ [17, стлб. 80]; дефініція також містить геометричну і топографічну ознаки, проте талія локалізована не між грудьми та животом, а між грудьми і бічними поверхнями тулуба, де знаходяться тазостегнові суглоби; ще одна характеристика (‘на цьому місці тіла носять пояс’) вводить у дефініцію власне культурну інформацію;

(3) ‘найвужча частина тулуба; місце, де носять пояс’ [18]; тут поєднані одна геометрична ознака й та сама культурна ознака, що й в (2);

(4) ‘miejsce dookoła tułowia powyżej bioder, dzielące ciało na część górną i dolną’ [25]; у тлумаченні наголошено на тому, що талія охоплює весь тулуб людини (геометрична ознака), міститься вище за тазостегнові суглоби (топографічна ознака) і ділить тіло на верхню та нижню частину (структурна ознака);

(5) ‘Your *waist* is the middle part of your body where it narrows slightly above your hips’ / ‘ваша талія — це середня частина тіла, де воно трохи звужується вище стегон’ [22]; у цю дефініцію включено геометричну ознаку та дві топографічні ознаки (‘середня частина тіла’ та ‘вище стегон’);

(6) ‘the part of the body above and slightly narrower than the hips’ / ‘частина тіла, розташована вище стегон і трохи вужча за стегна’ [21]; дефініція містить по одній топографічній та геометричній ознаці, причому остання характеризує талію через порівняння зі об’ємом стегон;

(7) ‘the part of the body between the ribs and the hips’ / ‘частина тіла між ребрами і стегнами’ [24]; тут подано лише одну топографічну ознаку;

(8) ‘the constricted part of the trunk between the ribs and hips’ / ‘звужена частина тулуба між ребрами і стегнами’ [23]; у цьому тлумаченні одна топографічна ознака поєднана з одною геометричною.

Можна зауважити, що більшість наведених дефініцій партитиву *талія* / *талія* / *pas* / *waist* представляють тіло людини як двовимірний об’єкт, в якого є порівняно малий розмір одного з двох просторових параметрів, див. визначення прикметника *узкий*: ‘имеющий малую протяженность в поперечнике’ [19] та *narrow*: ‘Something that is *narrow* measures a very small distance from one side to the other, especially compared to its length or height’ / ‘те, що є вузьким, має дуже невелику відстань від одного боку до іншого, особливо порівняно з його довжиною чи висотою’ [22]. З визначень (1) та (2) можна отримати інформацію, що талія розташована лише на передній стороні тіла (‘між грудьми та животом’, ‘між грудьми та стегнами’), хоча узуальні вживання цього слова свідчать, що такі визначення неправильні.

Неоднозначними і незадовільними в аспекті передачі властивостей денотата є також визначення (7) та (8), в яких йдеться про розташування талії між ребрами і стегнами; якщо мовець у своїй свідомості локалізує ребра лише на передній стороні тіла, він неправильно зрозуміє, де міститься талія. Насправді ж талія, що сама може схематично уявлятися як двовимірна лінія, є частиною тривимірного тіла людини, її можна описати як замкнену лінію, що проходить навколо тулуба. Цей аспект позамовної реальності найкраще відбиває дефініція (4), де вжито вираз *dookoła tułowia*; імпліцитно інформацію про замкнуту лінійну форму талії подано в дефініціях (2) та (3) через культурну ознаку (‘на цьому місці тіла носять пояс’).

Найчастіше в розглянутих дефініціях трапляється топографічна ознака (‘вище стегон’, ‘між ребрами і стегнами’, ‘між грудьми і стегнами’), хоча, як ми показали, її зміст може вводити читача в оману щодо справжньої локалізації талії на тілі людини. Лише дві дефініції, (4) та (7), не включають геометричної ознаки (‘звужена’ чи ‘найвужча’ частина тіла / тулуба). Цікаво, що ця характеристика лексеми не завжди корелює із властивостями конкретних референтів; вона притаманна радше ідеальному жіночому тілу, ніж тілу чоловіків чи дітей, а тому її включення у дефініції є невиправданим. У наведених тлумаченнях є й інші недоліки, про що ми скажемо нижче.

Четверта група дефініцій, яку ми розглянемо, стосується назви частини руки — ліктя. Словникові тлумачення лексем *локоть* / *лікоть* / *łokieć* / *elbow* подають про відповідне слово таку інформацію:

(1) ‘место сгиба руки, где соединяется плечевая кость с костями предплечья’ [19]; ця дефініція будується з двох ознак: топографічної (‘місце на руці’) та двох структурно-функціональних (‘згин руки’, ‘місце поєднання’);

(2) ‘место соединения, сочленение плечевой кости с двумя находящимися ниже ее костями предплечья — лучевой и локтевой’ [19]; тлумачення включає лише одну структурно-функціональну ознаку ‘місце поєднання’, яка доповнена анатомічним описом тих елементів, що поєднуються;

(3) ‘місце з’єднання плечової кістки з кістками передпліччя, де згинається рука’ [18]; тут повторюються всі ознаки з дефініції (1);

(4) ‘część ręki ze stawem łącząca przedramię z ramieniem’ [25]; в дефініції подано три ознаки: топографічну (‘частина руки’), структурно-функціональну (‘поєднується дві частини руки’) та структурну (‘містить суглоб’);

(5) ‘Your *elbow* is the part of your arm where the upper and lower halves of the arm are joined’ / ‘ваш лікоть — це частина вашої руки, де з’єднані верхня і нижня половини руки’ [22]; це тлумачення будується із топографічної та структурно-функціональної ознаки, подібно до (1);

(6) 'the joint between the upper arm and the forearm, formed by the junction of the radius and ulna with the humerus' / 'суглоб між плечем і передпліччям, утворений стиком променевої і ліктьової кістки з плечовою кісткою' [23]; у цьому тлумаченні родовим поняттям виступає не 'частина руки', а 'суглоб'; подано топографічну ознаку 'між плечем і передпліччям' та анатомічну характеристику з'єднаних частин;

(7) 'the joint between the upper and lower arm; esp., the outer part of the angle made by a bent arm' / 'суглоб між верхньою і нижньою частиною руки; також зовнішня частина кута, утворена зігнутою рукою' [24]; ця дефініція, як і (6), категоризує лікоть як 'суглоб', подає його топографічну ('частина руки') та геометричну ознаку ('кут');

(8) 'the part in the middle of the arm where it bends' / 'частина в середині руки, де вона згинається' [21]; у тлумаченні поєднана одна топографічна ознака ('частина в середині руки') та одна структурно-функціональна ознака ('місце згину').

У тлумаченнях цієї групи лексем використано різні родові поняття: 'частина руки', 'суглоб', 'місце на руці', 'місце з'єднання кісток', що може свідчити про ускладнення, які виникають у носіїв мови при категоризації цього партитиву. Помітні також прагнення лексикографів включати у дефініції анатомічні терміни і власне анатомічну інформацію, яка виходить за межі знань пересічного носія мови. Парадоксальність у побудові визначень цього партитиву полягає також у тому, що для тлумачення назви частини тіла, яка доступна для безпосереднього спостереження, обрано ті ознаки, що стосуються прихованих, у нормі невидимих об'єктів — кісток, див. особливо тлумачення (2) та (6). Отже, лікоть описано у словниках або як частину руки, або як суглоб, причому другий спосіб домінує; лише дефініції (5) та (8) не містять відсилок до внутрішньої будови ліктя і складаються з тих характеристик, які людина сприймає зором ('місце, де рука згинається', 'місце, де з'єднуються дві частини руки').

Таким чином, можна зробити певні загальні висновки щодо словникового тлумачення чотирьох партитивів, зокрема, й у зіставному аспекті.

Всі розглянуті частини тіла людини є зовнішніми і видимими, а тому для їх опису використовуються ті перцептивні ознаки, які можуть бути сприйняті через зоровий канал. Це ознаки форми (який вигляд має частина тіла, яку геометричну форму нагадує, якого вона розміру), локалізації (де заходиться) та структури (що містить в собі, з яких частин складається). Справді, у всіх дефініціях наявні зовнішні характеристики, проте в різних тлумаченнях їх набір та вміст сильно варіюється.

Помітно, що дуже обмежено введено опис форми: одна ознака лише один раз використана при тлумаченні найменування голови ('округла'); дві різні ознаки включено в опис талії ('вузька частина', 'йде навколо тулуба'); один раз одна геометрична ознака трапилась нам у дефініції ліктя ('зігнутий лікоть має вигляд кута'). Зрозуміло, що форма партитиву як диференційна ознака важлива лише тоді, коли вона впадає в око, коли якась частина тіла справді виокремлюється за формою серед інших. Проте в більшість дефініцій голови, як не дивно, ця ознака не увійшла, також нема її у тлумаченнях інших партитивів, таких як руки, ноги, кулак, коліно. Отже, можна зробити висновок, що загалом геометрична ознака не є визначальною при описі зовнішніх соматизмів.

Топографічні ознаки виявляються більш вагомими і входять у більшість дефініцій (ми виявили тільки два тлумачення найменування голови та одне тлумачення для назви ліктя, де локалізацію не зазначено). Такого роду інформація особливо важлива в тих випадках, коли границі між частинами тіла умовні і розмиті (ми не можемо визначити, на якій відстані від нижньої точки шії починаються груди, де саме бік переходить у спину, де границя між плечима і спиною тощо). Груди як частина тулуба є менш окресленим партитивом, ніж голова, а живіт ще менш виражений у своїх границях, ніж груди. Тому в дефініціях таких партитивів практично неможливо обійтися без локалізації, тобто топографічних ознак, які вказують на сусідні зони тіла. В нашому матеріалі максимально насичені топографічними ознаками лексеми на позначення грудей: у восьми дефініціях нам трапилось вісімнадцять включень таких ознак. Якщо ж партитив більш виділений візуально, як, наприклад, лікоть чи коліно, то міра використання топографічних ознак стає меншою: в нашій вибірці на позначення ліктя ми виявили лише сім включень.

Використання структурних ознак диктується особливостями будови частини тіла. Зрозуміло, що такі ознаки частіше з'являються у тлумаченнях номінацій грудей і голови, ніж при лексикографічному описі назв талії та ліктя.

Складним є питання про функціональні ознаки партитивів і потребу їх використання як дескриптивних ознак в дефініціях. Наш матеріал демонструє включення двох функціональних характеристик 'згин' і 'поєднання' в дефініцію назв ліктя та ознаку 'захист мозку' в одній дефініції назви голови.

Матеріал демонструє використання для словникового тлумачення ще два типи ознак, які не запропоновані в моделі семантичного опису соматизмів у роботах [3, 4]. По-перше, це анатомічні ознаки певного партитиву, що виходять за межі побутових, найвищих знань носіїв мови і належать до сфери наукових понять; через анатомічні ознаки описано груди і особливо лікоть, категоризований як суглоб. По-друге, це власне культурна ознака, яка стосується способу включення партитиву *талія* в ужиткову практику;

при цьому талія, що є фактично натуроб'єктом, визначається через пасок — артефакт. Таке визначення є нелогічним і перевертає з ніг на голову ті зв'язки, які ми звикли бачити в нашому світі; визначати талію через пасок — все одно, що описувати плечі як місце, де носять рюкзак, палець — як місце для обручки, а голову характеризувати як опору для капелюха.

Якщо ж оцінювати розглянуті дефініції в аспекті вимоги мінімізації набору диференційних ознак з розрізнювальною функцією, то виявиться, що деякі з тлумачень містять надлишкові, зайві для опису партитиву характеристики, а деякі, навпаки, не забезпечують вимогу ідентифікації слова та його відмежування від інших лексем. Наприклад, з логічної точки зору для ідентифікації поняття 'голова' достатньо вказати на те, що вона містить один з перерахованих об'єктів: мозок / вуха / очі / рот / ніс, а тому всі інші ознаки у тлумаченні можна вважати зайвими (верхня округла частина тіла, приєднується до тулуба шиєю і др.). Разом з тим, ми могли би обмежитися й іншою ознакою з набору достатніх: крім голови, ніяка частина тіла не знаходиться у верхній позиції; тільки голову з іншою частиною тіла поєднує шия. Лише дві з розглянутих дефініцій побудовано на основі єдиної структурно-функціональної ознаки ('голова містить мозок та органи відчуттів'), а інші словники подають від двох до чотирьох характеристик, що подекуди створює інформативну надмірність. Ми вже зазначали, що автори СУМу включили наукове визначення мозку в дефініцію лексеми *голова*. Це якраз той випадок, про який дотепно пише Анна Вежбицька: «Лексикограф, створивши дуже добру, коротку дефініцію, усвідомлює, що не має чого до неї додати, а тому впадає в паніку, бачачи, що вона ніби «надто проста», і намагається додати ще щось довше, складніше, більш «гідного вигляду»» [13, с. 296]. Зрозуміло, що дефініція від цього не виграє. Пор. також тлумачення російської лексеми *стопа*: 'нижня часть ноги, от щиколотки вниз, служащая опорным и пружинящим органом при стоянии, ходьбе, беге и прыжках' [15, с. 1273], де функціональні ознаки прописані надто докладно і не додають якоїсь суттєвої інформації про стопу. Значно рідше у тлумаченнях партитивів бракує ознак для правильної ідентифікації об'єкта, як наприклад, у розглянутій вище

дефініції слова *талія*: 'наиболее узкая часть туловища между грудью и животом'.

Висновки. Аналіз дефініцій партитивів, що подано в різних словниках чотирьох мов, засвідчує, що в розглядуваній групі дефініцій відсутня якась єдина модель опису; тлумачення відрізняються і за кількістю включених у них дескриптивних ознак, і за їх вмістом та способом представлення. В цілому в аналізованих тлумаченнях домінують отримані шляхом спостереження топографічні ознаки, необхідні для правильного усвідомлення місця частини тіла в межах цілого; значно меншою мірою представлені структурно-функціональні ознаки, потреба в яких, очевидно, не є однаковою при описі різних соматизмів. Проте часто можна спостерігати дисбаланс між зовнішніми, перцептивними характеристиками частини тіла та його неспостережувальними ознаками, такими як локалізація мозку в голові чи наявність кісток під шкірою і м'язами (у кожній групі дефініцій є такі, де видима частина тіла описується через відсилку до кісток, що так чи інакше до неї дотичні). Такий опис порушує підхід до дефініції, заснований на простій логіці: якщо натуроб'єкт можна спостерігати органами відчуттів, то саме ці спостереження мають складати основу його опису; інакше словникова дефініція ризикує перетворитися на фрагмент енциклопедії. Неприйнятним для загальних, нетермінологічних словників є надуживання анатомічними термінами і поняттями, при тому, що в деяких дефініціях цілком вправно описані партитиви без звертання до спеціальних термінів.

Дефініції, які ми проаналізували, дозволяють усвідомити міру мовної «освоєності» того чи того партитиву, яку можна визначити за тим, наскільки чітко оформлена в дефініції родова ознака. Голова і груди категоризуються однаково, як частина тіла, а для ліктя і талії єдиний спосіб позначення родового поняття відсутній (*талія* — це 'частина тіла', 'частина тулуба', і просто 'місце').

Загалом проведений аналіз тлумачень тих лексем, що називають чотири зовнішні частини тіла, зайвий раз свідчить про те, наскільки далекими є принципи теоретичної лексикографії від практичних результатів роботи лексикографів. Крім того, між лексикографічним описом лексичного значення та психологічною реальністю — інформацією, яку мовці пов'язують з певним словом, часто наявні суттєві кількісні та якісні розходження, які ще належить виявити й описати.

Література

1. Агапкина Т., Кабакова Г., Топорков А. Тело. *Славянские древности*. Т. 5. Москва: Международные отношения, 2012. С. 247—262.
2. Апресян Ю. Д. Об Активном словаре русского языка. *Активный словарь русского языка*. Т. 1. Москва: Языки славянской культуры, 2014. С. 6—37.
3. Аркадьев П. М., Крейдлин Г. Е., Летучий А. Б. Семиотическая концептуализация тела и его частей. I. Признак «форма». *Вопросы языкознания*. 2008. № 6. С. 78—97.

4. Аркадьев П. М., Крейдлин Г. Е. Части тела и их функции (по данным русского языка и русского языка тела). *Слово и язык: Сборник статей к восьмидесятилетию акад. Ю.Д. Апресяна*. Москва: Языки славянских культур, 2011. С. 41—53.
5. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения. *Аспекты семантических исследований*. Москва: Наука, 1980. С. 156—249.
6. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 571 с.
7. Бендикс Э. Г. Эмпирическая база семантического описания. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIV*. Москва: Прогресс, 1983. С. 75—107.
8. Дыбо А. В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии: лексика конкретного словаря. *Слово и язык: Сборник статей к восьмидесятилетию академика Ю. Д. Апресяна*. Москва: Языки славянских культур, 2011. С. 359—392.
9. Жуйкова М. В. Емпіричний компонент у словникових дефініціях. *Поміж мов і культур: методологічний еkleктизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства*: колективна монографія. Переяслав-Хмельницький—Кременчук: Вид. ПП Щербатих О. В., 2017. С. 295—314.
10. Иорданская Л. Н. Лингвистика частей тела. *Семiotика, лингвистика, поэтика: к столетию со дня рождения А. А. Реформатского*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 397—406.
11. Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка. Саранск: Красный Октябрь, 2001. 208 с.
12. Новиков Л. А. Семантика русского языка. Москва: Высшая школа, 1982. 272 с.
13. Wierzbicka A. *Semantika: Jednostki elementarne i universalne*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. 535 s.
14. Активный словарь русского языка / Отв. ред. акад. Ю. Д. Апресян. Москва: Языки славянской культуры, 2014. Т. 1, 2.
15. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 2000. 1536 с.
16. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. Москва: А ТЕМП, 2010. 944 с. URL: <http://ozhegov.textologia.ru/>
17. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. Т. 15. Ленинград: АН СССР, 1963. 643 с.
18. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970—1980. URL: <http://sum.in.ua>
19. Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. Москва: Русский язык, 1981—1984. URL: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
20. Толковый словарь русского языка / под ред. Д. Н. Ушакова: в 4-х т. Москва, 1935—1940. URL: <https://ushakovdictionary.ru/>
21. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>
22. Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com>
23. The Collins English Dictionary. URL: <http://www.collinsdictionary.com>
24. Webster's New World College Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com>
25. Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl/index.php?pwh=0>

References

1. Agapkina, T., Kabakova, G., Toporkov, A. (2012) Telo [The body]. *Slavyanskije drevnosti*. V. 5. Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniya. Pp. 247—262. [in Russian]
2. Апресян, Ю. (2014) Ob Aktivnom slovare russkogo yazyka [About the Active Dictionary of the Russian Language]. *Aktivnyiy slovar' russkogo yazyka*. V. 1. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury. Pp. 6—37. [in Russian]
3. Arkadev, P., Kreydlin, G., Letuchiy, A. (2008) Semioticheskaya kontseptualizatsiya tela i ego chastei. I. Priznak «forma» [Semiotic conceptualization of the body and its parts. I. The sign of «form»]. *Voprosyi yazykoznaniiya*. No. 6. Pp. 78—97. [in Russian]
4. Arkadev, P., Kreydlin G. (2011) Chasti tela i ih funktsii (po dannym russkogo yazyka i russkogo yazyka tela) [Parts of the body and their functions (according to the Russian language and Russian body language)]. *Slovo i yazyk. Sbornik statey k vosmidesyatiletiyu akademika Yu. D. Aprezyana*. Moscow: Yazyki slavyanskikh kultur. Pp. 41—53. [in Russian]
5. Arutyunova, N. (1980) K probleme funktsionalnykh tipov leksicheskogo znacheniya. [To the problem of functional types of lexical meaning]. *Aspekty semanticheskikh issledovaniy*. Moscow. Pp. 156—249. [in Russian]
6. Ahmanova, O. (2004) Slovar' lingvisticheskikh terminov. [Dictionary of linguistic terms]. Moscow: Editorial URSS. Pp. 156—249. [in Russian]
7. Bendiks, E. (1983) Empiricheskaya baza semanticheskogo opisaniya. [The empirical base of the semantic description]. *Novoe v zarubezhnoy lingvistike*. Moscow: Progress. no. 16. Pp. 75—107. [in Russian]
8. Dybo, A. (2011) Semanticheskaya rekonstruktsiya v altayskoy etimologii: leksika konkretnogo slovarya. [Semantic reconstruction in Altai etymology: vocabulary of a specific dictionary]. *Slovo i yazyk. Sbornik statey k vosmidesyatiletiyu akademika Yu.D. Aprezyana*. Moscow: Yazyki slavyanskikh kultur. Pp. 359—392. [in Russian]
9. Zhuykova, M. (2017) Empyrichniy komponent u slovnikovykh definytsiyah. [Empirical component in the dictionary definitions]. *Pomizh mov i kultur: metodologichniy eklektizm I mizhdistsiplinarnist suchasnoho movoznavstva: kolektivna monografyya*. Pereyaslav-Hmel'nitskiy—Kremenchuk. Pp. 295—314. [in Ukrainian]
10. Iordanskaya, L. (2004) Lingvistika chastei tela. [Linguistics of body parts]. *Semiotika, lingvistika, poetika: K stoletiyu so dnya rozhdeniya A. A. Reformatskogo*. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury. Pp. 397—406. [in Russian]
11. Kochevatkin, A. (2001) Somaticheskaya leksika erzyanskogo yazyka. [Somatic vocabulary of the Erzyan language]. Saransk: Krasnyiy Oktyabr. [in Russian]

12. Novikov, L. (1982) *Semantika russkogo yazyka*. [Semantics of the Russian language]. Moscow: Vysshaya shkola. [in Russian]
13. Wierzbicka, A. (2006) *Semantyka: Jednostki elementarne i universalne*. [Semantics: Elementary and universal units]. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. [in Polish]
14. Apresyan, Yu. (ed) (2014) *Aktivnyi slovar' russkogo yazyka*. [Active Russian Dictionary]. Vols 1—2. Moscow: Yazyki slavyanskoy kultury.
15. Kuznetsov, S. (ed) (2000) *Bolshoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. [The Large Explanatory Dictionary of the Russian Language]. SPb.: Norint.
16. Ozhegov, S., Shvedova, N. (2010) *Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*. [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moscow. Available at: <http://ozhegov.textologia.ru/>
17. *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka* (1963) [Dictionary of modern Russian literary language]. V. 15. Leningrad: AN SSSR.
18. Bilodid, I. (ed) (1970 —1980) *Slovyk ukrayinskoyi movy*. [Dictionary of the Ukrainian language]. Vols 1—11. Kyiv: Naukova dumka. Available from: <http://sum.in.ua>
19. Evgenyeva, A. (ed) (1981—1984) *Slovar' russkogo yazyka*. [Dictionary of the Russian Language]. Vols 1—4. Moscow: Russkiy yazyk. Available at: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
20. Ushakov, D. (ed) (1935—1940) *Tolkovyy slovar russkogo yazyka*. [Explanatory dictionary of the Russian language]. Vols 1—4. Moscow. Available at: <https://ushakovdictionary.ru/>
21. Cambridge Dictionary. [Electronic Dictionary] Available at: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/>
22. Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary. [Electronic Dictionary] Available at: <https://www.collinsdictionary.com>
23. The Collins English Dictionary. [Electronic Dictionary] Available at: <http://www.collinsdictionary.com>
24. Webster's New World College Dictionary. [Electronic Dictionary] Available at: <https://www.collinsdictionary.com>
25. Wielki słownik języka polskiego. [Electronic Dictionary] Available at: <https://wsjp.pl/index.php?pw=0>

Жуйкова Маргарита Васильевна, доктор филологических наук, профессор, профессор кафедры украинского языка, Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки (пр. Воли, 13, г. Луцк, Украина, 43025); e-mail: mzhujkova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>

Marharyta Zhuikova, Doctor of Philology, Professor of the Department of Ukrainian Language, Lesya Ukrainka Eastern European National University (13, Voli av., Lutsk, Ukraine, 43025); e-mail: mzhujkova@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0003-0396-8458>